

מרן הראשון לציון הגאון הרב מרדכי אליהו שליט"א

גדר "עני" למעשר עני*

ראשי פרקים

- א. מי שיש לו מאתים זוז.
- ב. מאתים זוז בזמננו.
- ג. חובת הצדקה: "די מחסורו".
- ד. "די מחסורו" ממעשר עני.
- ה. סיכום.

* שיכתוב משיעור שנאמר ביום העיון ב"היכל שלמה" ה' שבט תש"ן. עריכה ומקורות: הרב אפרים סולימאן.

א. מי שיש לו מאתים זוז

נאמר במשנה (פאה פ"ח מ"ז):

"מי שיש לו מזון שתי סעודות – לא יטול מן התמחוי. מזון ארבע עשרה סעודות – לא יטול מן הקופה..."
ובמשנה ח' נאמר:

"מי שיש לו מאתים זוז – לא יטול לקט, שכחה ופאה ומעשר עני".
מדברי המשנה מתבאר לכאורה שישנן רמות שונות של עוני, ולכל רמה דין משלה. למשל, עני שיש לו מזון שתי סעודות לא יקח את ההקצבה היומית של שתי סעודות מן התמחוי אך מותר לו לקחת מבני העיר את ההקצבה השבועית של ארבע עשרה סעודות.

לפי זה, מי שיש לו מאתים זוז אמנם אסור לו ליטול לקט, שכחה, פאה ומעשר עני, אך יתכן שיהא מותר לו ליטול צדקה¹, שהרי במשנה לא מוזכר איסור נטילת צדקה ברמה זו של עוני.

ה"תפארת ישראל" כותב בפירושו למשנה זו:

"נקט הני שהן הפקר ואפשר שלא יטלם עני, ומכ"ש צדקה". מדבריו מתבאר, שגם צדקה אינו נוטל², וכך היא דעת "המשנה ראשונה".
הטור³ גם הוא שינה מלשון המשנה וכתב: "יש לו מאתים זוז לא יטול מן הצדקה כלל". ומכאן, שדין צדקה שוה לשאר מתנות העניים. וכתב הב"י:
"ואע"פ שבמשנה לא אמרו אלא לא יטול לשו"פ ומ"ע, כתב רבינו לא יטול צדקה כלל, משום דמשמע דכל שאינו נוטל את אלו אינו נוטל שום צדקה".

וכך פסק מרן גם בשו"ע⁵, שדין "מאתים זוז" נאמר גם בצדקה.

1. וסברה יש בדבר, שהרי חיוב צדקה היא "די מחסורו" ובשאר מתנ"ע אינו כן. וי"ל שדווקא בהם קבעו חכמים שיעור "מאתים זוז" כדי שיתפרנסו מהם גם שאר עניים, משא"כ בצדקה. אלא שמקופה ותמחוי אינו יכול ליטול שהרי יש לו מזון ארבע עשרה סעודות. ועיין פרישה יו"ד סי' רנ"ג ס"ק ג'. ועיין מהר"ם שיף כתובות ס"ז ע"ב ד"ה אתא אמר ליה, שיש לחלק בין צדקה מקופה של צדקה ובין צדקה מיחידיהם. ועיין תחומין ב' עמ' 463 הערה 21.
2. ב"אור זרוע" הלכות צדקה אות י"ד (הובא בב"י בשם המרדכי) כתב ששאלה זו נשאל ר' אפרים ב"ר יצחק, במי שיש לו מאתים זוז, האם יטול צדקה. והשיב שדין צדקה ודין מתנ"ע שווה. והביא האור זרוע ראייה לדבריו מהירושלמי פאה פ"ח ה"ז. ודבריו צריכים עיון שהרי מדובר שם במ"ע ולא בצדקה, ושמה היתה לו גירסא שונה בירושלמי.
3. יורה דעה סימן רנ"ג.
4. שם ד"ה מי שיש לו.
5. יו"ד סימן רנ"ג סעי' א'. דעת הרמב"ם בשאלה זו צ"ע מפני שהוא העתיק את לשון המשנה ויתכן שהוא סובר שאפילו צדקה לא יטול, אך יתכן שרק מתנ"ע לא יטול וצדקה יכול ליטול וכנ"ל. ועיין פירוש המשניות לרמב"ם פאה פ"ח מ"ט שכתב אסור לו ליקח מתנ"ע.

ב. מאתים זוז בזמננו

התבאר, שמי שיש לו מאתים זוז מופקע לגמרי מגדר עני. הוא אינו נוטל צדקה, לקט, שכחה ופאה, וכן שאר מתנות העניים, לפי דירוג העניות שהבאנו לעיל. מהו הבסיס להגדרה זו?

אומר הר"ש⁶:

"שיעור חכמים, שזהו שיעור הוצאתו במזונות ובמלבושיו לשנה".

נמצא שהגדרה זו אינה קבועה ובלתי משתנית, אלא הערכה של הצרכים הקיומיים לפי המקום והזמן. סברה דומה מצאנו בתשובת הרשב"א⁷ כאשר הוא נשאל אם אדם שיש לו מאתים זוז מותר לו ליטול מן הצדקה. הרשב"א השיב על כך: "אומר אני הכל לפי פרנסתו"⁸.

בעקבותיהם הלכו הטור והשו"ע⁹ ופסקו כן להלכה וכך נאמר בשו"ע:

"ויש אומרים, שלא נאמרו שיעורים הללו אלא בימיהם. אבל בזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח, ודברים של טעם הם".

מה שנאמר בשו"ע בשם יש אומרים: "עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס" מתאים לסברה שאמרנו לעיל, שההגדרה הבסיסית של עני היא חוסר האפשרות שלו להתפרנס, ואז יטול מן הצדקה. אם אין לו אפשרות כזו יכול ליטול. לכן השו"ע אינו נוקט "מאתים זוז" כקריטריון לנטילת צדקה בזה"ז, אלא "עד שיהיה לו קרן להתפרנס". יותר מכך אף נאמר במשנה:

"מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם – הרי זה לא יטול"¹⁰.

נמצאנו למדים ממשנה זו ש"מאתים זוז" אינם קריטריון אובייקטיבי, אלא סימן לאפשרות של האדם להתקיים.

ג. חובת הצדקה: "די מחסורו"

עד כמה אנו מחוייבים לספק את צרכיו של העני?

6. על המשנה בפאה שם. וכן ברע"ב שם ובאור"ז ח"א הל' צדקה אות י"ד.
7. חלק א' סימן תתע"ב. תשובה זו הובאה במדרכי ובאור זרוע הנ"ל ואינה מיוחסת לרשב"א.
8. עיין שם שהביא ראייה מהגמ' בכתובות ס"ז ע"ב במעשה דמר עוקבא שמצאו לעני שהיו מזלפין לו יין וכלל לו את הסכום שחשב לתת לו בתחילה, וצ"ע שהרי הגמ' שם דנה בחיוב "די מחסורו" ולא בדיון מאתים זוז! ומפני שהיה נותן לו משלו ולא מקופה של צדקה נתן לו "די מחסורו" (עיין הערה 2). אך קשה לאמר כן מפני שברמ"א ביו"ד סי' ר"ן סעי' א' משמע שנחלקו הפוסקים אם יחיד חייב ב"די מחסורו" או שאף הציבור חייב. ועדיין יש ליישב ולומר שמקופה של צדקה לא יתנו אלא יאספו מהציבור למטרה זו כדי להשלים לעני זה די מחסורו. וצ"ע.
9. סימן רנ"ג סעי' ב'.
10. עי' טור סימן רנ"ג.

בתורה¹¹ נאמר, שיש לתת לעני "די מחסורו אשר יחסר לו". הגמ' בכתובות (ס"ז ע"ב) מפרטת מהם אותם צרכים שנכללים בהגדרה זו של התורה ודורשת: "די מחסורו – אפילו סוס לרכב עליו ועבד לרוץ לפניו". שם בגמרא מובאים כמה מקרים בהם התחבטו האמוראים:

"ההוא דאתא לקמיה דר' נחמיה. אמר ליה: במה אתה סועד? א"ל: בבשר שמן ויין ישן. רצונך שתגלגל עמי בעדשים? גלגל עמו בעדשים, ומת. אמר: איני לו לזה שהרגו נחמיה. אדרבא, איני לו לנחמיה שהרגו לזה מיבעי ליה! – אלא איהו הוא דלא בעי לפנוקי נפשיה כולי האי". מכאן משמע, שאין לתת לעני כל מה שהוא זקוק לו באופן סובייקטיבי. מסקנת הגמ' שם היא, שאותו עני לא היה צריך לפנק את עצמו בבשר שמן ויין ישן, אלא להסתפק בעדשים. אך בהמשך הסוגיא, מובא מקרה הפוך:

"ההוא דקאי קמיה דרבא. אמר לו: במה אתה סועד? א"ל: בתרנגולת פטומה ויין ישן. אמר ליה: ולא חיישת לדוחקא דציבורא? א"ל: אטו מדידהו קאכילנא?! מדרחמנא קאכילנא... אדהכי, אתאי אחתיה דרבא דלא חזיא ליה תליסרי שני, ואתיא ליה תרנגולת פטומה ויין ישן... אמר: נענית לך. קום אכול!"

מגמ' זו משמע שמן הדין מגיע לו לקבל תרנגולת פטומה ויין ישן.

ליישוב הסתירה בין המקרים אומר המהרש"א¹², שהזכאים לרמת חיים כה גבוהה מן הצדקה אלו עניים בני טובים, עשירים שירדו מנכסיהם. כיון שהם ובני משפחותיהם התרגלו לרמת חיים גבוהה, חובת הצדקה היא לספק להם את הצרכים הבסיסיים שלהם מנקודת ראותם. אך ההגדרה היא סובייקטיבית. לכן ברור, שעני, שתמיד היה עני, ומעולם לא חי ברמה זו – לא יעלה ברמתו עקב לקיחה מקופת הצדקה. ה"די מחסורו" שלו הוא מה שהורגל קודם, וודאי שהוא לא יקבל סוס לרכב עליו ועבד לרוץ לפניו, אלא צריך לפרנסו ברמה רגילה. לפי זה מיישב המהרש"א את הסתירות בין המקרים השונים המובאים בגמרא. במעשה של ר' נחמיה נאמר: "איהו הוא דלא איבעי ליה לפנוקי נפשיה". אותו עני לא היה צריך להתפנק ולהרגיל את עצמו באוכל מיוחד. היה עליו לאכול מה שר' נחמיה נתן לו. לעומת זאת, במקרה של רבא, מדובר בעני שהיה לו צורך אובייקטיבי במזון משובח. צורך זה נבע מבעיה בריאותית מיוחדת או מהרגלים קודמים, מזמן שהיה עשיר. עניים כאלה, יש לספק להם את כל צרכיהם¹³.

11. דברים ט"ו ח'.

12. כתובות שם. ועיין בשיטה מקובצת שם שחילק בין עני שהתפרסם בעניות ובין עני בן טובים שלא התפרסם בעניות.

13. וקצת קשה, שגם הרמב"ם וגם השו"ע והנו"כ לא הזכירו חילוק זה, ולא חילקו בין החיוב של "די מחסורו" לבין דין עני שאין לו מאתים זוז אלא הביאו את שתי ההלכות יחד. ברמב"ם נזכר לאמר כמו שכתבנו לעיל, שדין מאתים זוז לא נאמר בצדקה אלא במתנות עניים. אבל זושו"ע, שכלל את דין מאתים זוז יחד עם "די מחסורו" גם לגבי צדקה – צ"ע.

ד. "די מחסורו" ממעשר עני

בפרק הקודם למדנו שישנם שני חיובים בצדקה:
 א. "די מחסורו" לעני בן טובים – ואפילו סוס לרכב עליו וכו'.
 ב. פרנסתו ופרנסת בני ביתו של עני רגיל (מקביל להגדרת מאתים זוז שהבאנו לעיל).
 ברור איפוא, שעני כזה שאין לו כדי פרנסתו ופרנסת בני ביתו, אפשר לתת לו מעשר עני, שהרי זהו דין המשנה שהבאנו לעיל: "מי שיש לו מאתים זוז לא יטול... ומעשר עני". השאלה הנשאלת היא מהו הדין בעני שאנו מחוייבים לספק לו די מחסורו? האם ניתן לעשות זאת ממעשר עני?
 השאלה נובעת מכך, שמ"ע בעיקרו ניתן לאכילה¹⁴, שנאמר: "ונתת... לגר, ליתום ולאלמנה, ואכלו בשעריך ושבועו"¹⁵. ייתכן א"כ, שכל דין "די מחסורו אשר יחסר לו" נאמר רק לגבי צדקה ולא במ"ע¹⁶.
 על שאלה זו ניתן להשיב עפ"י התוספתא בפאה¹⁷:
 "מעשר עני – אין פורעין ממנו מלוה וחוב, ואין משלמין ממנו את הגמולים, ואין פודים בו שבויים, ואין עושים בו שושבינות, ואין נותנים ממנו דבר לצדקה אבל משלחים ממנו דבר של גמילות חסדים, וצריך להודיע, ונותנים אותו לחבר עיר – בטובה".
 נחלקו הפוסקים על מי נאמר דין התוספתא, האם על בעה"ב המפריש את המעשר, או – על העני?
 דעת הראב"ה היא, שהתוספתא מדברת על העני. ולכן פסק, שעני שקיבל צדקה, אין בעלי חובו יכולים לגבות ממנו את החוב שחייב להם. לעומתו, דעת רבינו שמחה היא, שהעני חייב לפרוע את החוב ממ"ע שקיבל.
 דברי הראב"ה ורבינו שמחה הובאו במדרכי¹⁸. ובהגהות מרדכי כתב בהמשך לדברי רבינו שמחה:
 "וזהוהיא בתוספתא בפאה דאין פורעין וכו', מיירי שהם ביד בעה"ב. ולי נראה כדעת ראב"ה"¹⁹.

14. אור זרוע ח"א הל' צדקה סי' י"ח; ערוה"ש זרעים סי' י"ד סעי' כ', יו"ד סי' רנ"ג סעי' כ'.

15. דברים כ"ו י"ב.

16. נתינה למי שאין לו מאתים זוז נחשבת נתינה לאכילה. ואעפ"י שמאתים זוז כוללים כסות ומוזנות לשנה, דהיינו צרכי קיום מינימליים, אפשר לאמר שכל זה נחשב בגדר אכילה. ואע"פ שהעני, לאחר שקיבל מ"ע, יכול לעשות ממנו מה שרוצה, הנותן צריך לתת לעני כזה שעונה על הקריטריונים שהבאנו.

17. פ"ד הט"ז.

18. בבא בתרא פ"א סימן תצ"ז.

19. עיין אור זרוע הלכות צדקה אות י"א שהביא מחלוקת ראב"ה ורבינו שמחה. בדעת רבינו שמחה מבואר שם, שמכיון שיש עליו חיוב נתינה נאסר עליו לפרוע חוב, והעני עצמו אפשר לו לשנות למה שירצה ומה שכתב בהגהות ול"נ כדעת ראב"ה – דברי האור זרוע הם. ועי' בבאור הגר"א סי' רנ"ג ס"ק י"ח שהברייתא על בעה"ב קאי.

ממחלוקת זו יש נ"מ לענייננו. שהרי אם נאמר שהתוספתא מדברת על בעה"ב כדעת ר' שמחה, התוספתא תתפרש כך: **בעה"ב אינו רשאי לפרוע מלוה וחוב במ"ע**, ולא לפדות בו שבויים, ולא לתת אותו לשום דבר שבצדקה, ולא לשלם תגמולים, אבל מותר לו לתת את מעשר העני למטרות של גמילות חסדים.

ההבדל בין פדיון שבויים, תשלום צדקה וכו' לבין גמילות חסדים הוא שאלו הם בגדר פריעת חוב, לעומת זאת גמילות חסדים היא בהתנדבות ולמטרות צדקה, ולכן היא מותרת. המדובר במקום בו מקובל לגבות מס לצרכי צדקה. את אותו מס אסור היה לפרוע ממעות מעשר עני, מפני שהוא חובה על האדם בין כך ובין כך. מס זה היה מיועד, באופן פשוט לסיפוק צרכים מינימאליים של העניים.²⁰ "גמילות חסדים", לעומת זאת, לא נגבתה כמס מן הציבור, והיא באה לספק גם צרכים שמעבר להכרח, צרכים שבכלל "די מחסורו אשר יחסר לו". לדעה זו, למדנו מן התוספתא, שניתן לתת מעשר עני לצרכים אלו.

לעומת זאת, לדעת הראב"ה, התוספתא אינה מציינת לאלו מטרות צדקה מותר לבעל הבית לתת את מעשר העני שברשותו, אלא מגבילה את העני המקבל את המעשר. הוא אינו יכול לפרוע את חובותיו מן המעשר, אך מותר לו לתת מעשר עני עבור דברים שאינם חובה כמו גמילות חסדים. לפי הסבר זה בתוספתא, לא נוכל ללמוד את הדין האמור לגבי בעה"ב.

הב"י (יו"ד סי' רנ"ג) מביא את דברי המרדכי וההגהות מרדכי, שפסקו כראב"ה, אך בסימן של"א מביא הב"י את דברי התוספתא ומסביר את כל הפרטים בה ביחס לבעה"ב.²¹

בשו"ע, בהקשר לדין מעשר עני, מרן אינו מביא כלל את דין התוספתא ופרטי ההלכות העולים מתוכה. לעומת זאת בסימן רנ"ג הוא פוסק כדעת הראב"ה וז"ל: **"מי שצריך לבריות ושט אחר פרנסתו, ונתנו לו צדקה – אין בעלי חובות יכולים להפרע ממנו ממה שגבה בצדקה"**.²²

הרמב"ם כתב את התוספתא כלשונה, ופשטות דבריו מורה שההתייחסות היא לבעה"ב.²³ וכן נראה עיקר להלכה.²⁴

20. ומה שכתוב בתוספתא ואין נותנים ממנו לצדקה הסביר הב"י שהכוונה אם פסקו עליו צדקה, אסור לפרוע לכיס של צדקה ממ"ע שבידו, אך הב"ח שם חלק עליו וכתב שאפילו בהתנדבות אסור לתת לכיס של צדקה.

21. בדעת המחבר אפשר לומר שלא פסק כאן כדעת ראב"ה שהתוספתא מדברת על העני, אלא כדעת האור זרוע כפי שמוכח בהגהות מרדכי שהסיבה שבעלי חובות לא יכולים לגבות מהעני הוא מפני שאין סהדי שזה לא נתן לו אדעתא שיפרע חובותיו שחייב לעשירים, אדעתא דאשתו ובניו שהם עניים נתון לו שיתפרנסו בה". ובזה יתורץ מדוע לא הביא המחבר כל פרטי ההלכות העולים מהתוספתא כי באמת לא פסק כאן את דין התוספתא, וניחא גם מדוע הביא מרן דין זה בהלכות צדקה אף שהתוספתא איירי במ"ע. ועיין ערוך השולחן יו"ד סימן רנ"ג סעי' כ' וכ"א, שהבין שהמקור לדברי המחבר הוא התוספתא, ופסקה על העני, ונוקק לקושייתו, וצ"ע בדבריו.

22. עיין פרישה סימן של"א ס"ק ל"ה שהבין כך בדעת הרמב"ם ונשאר בצ"ע על המרדכי.

23. כן מבואר בט"ז סי' של"א ס"ק ל"ב ובש"ך שם ס"ק קס"ו, וכן הוא בגר"א סי' רנ"ג ס"ק י"ח ובשו"ת חכם צבי הנוספות סימן י"ג. ועיין שו"ת בשמים ראש סימן צ"ג ובכסא דהרסטא שם והובאו דבריהם בהגהות יד שאלו לר' שאלו נתנון סימן רנ"ג ס"ק י"ב ו"בציון ירושלים" ירושלמי דמאי פ"ג ה"א.

ה. סיכום

א. אם נותנים את מעשר העני ישירות לעני, צריך לתת אותו לעני כזה שעונה על הקריטריונים שהבאנו, קרי: שאין לו הכנסה חודשית קבועה בסכום המספק את צרכיו.

ב. אם לא נמצא עני כזה, לא פוקעת חובת הנתינה, וישנה אפשרות לתת את המ"ע לגבאי צדקה. במקרה זה, הם יכולים לתת את מעשר העני גם שלא עפ"י הקריטריונים שדברנו עליהם. גם עני שיש לו הכנסה חודשית מועטת, אך הוא מקבל קיצבה משלימה מהגמ"ח וגבאי הצדקה כדי שזו תספיק ל"די מחסורו" יוכל לקבל אותה ממעשר עני.

ב"ה עידה"ק יפו ז' כסלו תרע"ב.

שלו' וברכה לכ' הורי היקרים עט"ר שליט"א וכל מחמדינו שי'.

ת"ל על החוה"ש אשר עמנו כולנו, כה לחי.

ע"ד זכוי התרומ"ע לכהנים ולויים שבמוש"ז, נכון הדבר לע"ד אם יוקח שטר בחתימת ידם, שה נותנים כח להשד"ר לפסוק עבורם את השער על החלואה, ויתן השליח פרוטה לבעלים עבורם בשביל הקנאת המקום. וכל יראי ד' החפצים לקיים מצות נתינה, באיזה צד עין יפה האפשרית לזמננו, יוכל להיות שיהיו נמנים לדבר מצוה זו. כמובן רגילים הם ליתן דבר מועט ולסמוך ע"ד התוס' בגיטין ל', שיכולים לפסוק גם פחות הרבה משער הזול. יסלח כאאמו"ר שי', שנתאחרת תשובתי מנפי הטרדות.

והי' ז"ש וברכה כנה"ר ונפש בנם עבדם חותם בברכה ביראת הכבוד.

הק' אברהם יצחק ה"ק.

משפט כהן סי' ל"ו